

УДК 811.161.2'276.6-048.47:611.9

<https://orcid.org/0000-0001-9021-9337>

Г.О. GERMANOVICH

м. Львів, Україна

ГІПЕРО-ГІПОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В МЕДИЧНИХ ТЕРМІНАХ ІЗ СОМАТИЧНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Стаття присвячена дослідженню гіперо-гіпонімічних відношень у медичній соматичній лексиці, які не менш поширені, ніж синоніми. Показано, що гіпонімії притаманна одностороння заміна гіпоніма на гіперонім (шкіра: гусяча, жирна, зів'яла, лискуча, мармурова, суха), а не навпаки. Цей вид відношень сприяє увиразненню системної організації цієї лексики, її структуризації, логічного підпорядкування.

Ключові слова: *гіперо-гіпонімія, гіперо-гіпонімічні відношенням, родо-видові зв'язки, гіперонім, гіпонім, медичні терміни-композиції соматичного спрямування.*

Терміни, як спеціально створені номінативні одиниці, покликані не тільки виражати суть поняття, а й передавати зв'язки між ними – родо-видові, частини й цілого, суміжності в просторі або часі тощо. Звідси наявність гіпонімічної парадигми як однієї з найважливіших категорій, що формують термінологічні структури.

Термін *гіпонімія* впровадив у мовознавство Дж. Лайонз для позначення видо-родових відношень. Будь-яка галузева терміносистема має у своїй основі гіперо-гіпонімію як показовий приклад логічних відношень, які є водночас вертикальними відношеннями суперординації (відношення роду до виду) і субординації (відношення виду до роду).

Родо-видові відношення побудовані на підпорядкуванні вужчих значень ширшому. Гіперо-гіпонімія близька до синонімії. Її ще називають *квазісинонімією*. Гіпоніми оперті на зміст гіпероніма й протиставлені один одному певними семами. Жодна терміносистема не може обійтися без такого виду відношень. Дослідження родо-видових відношень як лексико-семантичної категорії пов'язане з використанням її для опису різних груп лексики, семантичних полів. Вивчення принципів і закономірностей входження лексем до певних класів сприяє впорядкуванню лексики, опису її тематичних зв'язків, що відображають системні відношення між реаліями світу.

© Г.О. GERMANOVICH, 2023

Аналіз родо-видових відношень медичних термінів у семантичному полі зумовлений тим, що гіперо-гіпонімії як одному із проявів парадигматичних відношень належить вагома роль у систематизації конкретної терміносистеми.

Гіперо-гіпонімічні відношення в різних термінологічних системах досліджували С. Булик-Верхола, С. Вовчанська, М. Гонтар, І. Кочан, О. Литвинко, Д. Лотте, Г. Мацюк, Т. Михайлова, О. Польщикова, Т. Панько, О. Потапчук, О. Романова, Н. Руколяньська, О. Чорна та інші мовознавці.

Явище гіперо-гіпонімії також спостерігаємо серед термінів із соматичними елементами, однак вони ще не були об'єктом детального опису, чим і зумовлена актуальність теми.

Мета статті: схарактеризувати гіперо-гіпонімічні відношення медичних термінів-комполітів соматичного спрямування. **Об'єкт дослідження** – медичні терміни із соматичними компонентами. Матеріал дібрано зі спеціалізованої лексикографічної праці – «Українсько-латинсько-англійського медичного тлумачного словника» за ред. Л. Петрух, М. Павловського (УЛІАМТС).

Без виявлення гіперо-гіпонімічних відношень опис системної організації термінології неможливий. Досліджуючи гіперо-гіпонімічні відношення, Н. Романова, М. Чемерисіна, С. Дорошенко як основні структурні типи родо-видових груп виділяють «дериваційне дерево» та «ялинку» (Романова, 2007). Н. Яценко відповідні структури називає «послідовними» та «паралельними» (Яценко, 2009).

Усі зазначені вище типи побудови зв'язків між компонентами гіперо-гіпонімічних груп підпорядковані винятково ієрархічній структурі. У термінознавстві розрізняли правильні і неправильні гіпонімічні ряди. Якщо гіперонім мав два гіпоніми, то таке підпорядкування вважали правильним. Якщо більше – то неправильним. Якщо йти за таким поділом, то до правильних гіпонімічних рядів у медичній терміносистемі із соматичними компонентами може належати терміни *живіт*, бо має лише два гіпоніми – *гострий і обвислий* (УЛІАМТС 1: 479), *шпора* – п'яткова і трахеї.

А вже соматизм *лікоть*, що має три гіпоніми (*вальгусний, варусний та тенісний*) буде мати неправильне підпорядкування. Аналогічно: *шкіра* (*гусяча, жирна, зів'яла, лискуча, мармурова, суха*). Гіпоніми надають гіпероніму додаткові семи: за жирністю, еластичністю, зовнішнім сприйняттям.

Матеріал медичних термінів із соматичними компонентами надзвичайно багатий на таке поточення. Більшість гіперонімів мають по 10, а то й по 40 гіпонімів.

Наприклад, *око* може бути *амвротичне, меланхоліка, провідне, фіксувальне, циклопічне*. Більшість гіпонімів виражені означальними конструкціями. Додаткові представлені спорадично. Означальні конструкції спрощують засоби розширення значення термінів, що досить важливо для розкриття тлумачення номінативності термінів. Деякі гіпоніми можуть стати гіперонімом подальших уточнених термінів, напр.: *око амвротичне* може бути *котяче, заяче та бичаче*. *Око амвротичне котяче* – має жовтувате світіння зіниці при освітленні (УЛІАМТС 2: 184). *Око амвротичне бичаче* – найвищий ступінь водянки ока (там само). *Око амвротичне заяче* – неповне змикання повік. Звуження значення йде за різними ознаками.

Аналогічно: **міхур** за прив'язкою до органа – *жовчний, плодовий, сечовий*. Своєю чергою **сечовий міхур** буває *двокамерний, невrogenний, подвійний* (там само: 112).

Таз за **розміром** може бути *великий і малий*, за **віком власника** – *юнацький, дитячого типу*, за **формою** – *лійкуватий, клінічно вузький, клінічно звужений, косозвужений, карликовий, анатомічно вузький, загальнозвужений*; за **місцем звуження**: *поперечно звужений* тощо.

Перехрещувані зв'язки, за яких термін є гіпонімом одного поля і гіперонімом іншого, підтверджують системний характер родо-видових відношень у межах певного семантичного гнізда термінологічних одиниць.

Залежно від кількості ознак, за якими відбувається конкретизація родового терміна, розрізняємо гіперо-гіпонімічні групи зі структурами у вигляді:

- 1) простого ієрархічного дерева;
- 2) розгорнутого ієрархічного дерева;
- 3) поєднання простих та розгорнутих ієрархічних дерев (Польщикова, 2010).

Прикладом простого ієрархічного дерева може бути ієрархія терміна **вухо** – орган слуху і рівноваги (УЛІАМТС 1: 112).

Гіперонім

гіпоніми

Рисунок 1. Гіперо-гіпонімічні відношення. Просте ієрархічне дерево

Аналогічно прикладом простого ієрархічного дерева є термін **міхурець**, який має низку гіпонімів: *віспяний, зародковий, очний, сім'яний, слуховий, внутрішньоепідермальний, жовтковий, передсинаптичний, синаптичний, субепідермальний*. Прикметники уточнюють належність міхурця, його місце розташування (УЛІАМТС 2: 112).

Серед запозичених термінів прикладом може бути слово **левкодерма** – порушення пігментації шкіри: численні округлі плями, зумовлені зменшенням або відсутністю меланіну; часткова або повна відсутність пігмента в шкірі. Вона може бути *лікарська, мармурова, плямиста, професійна, сифілістична, сітчаста, сонячна*. Тобто конкретизується причина появи та форма вираження (мармурова, плямиста, сітчаста) (там само: 27).

Цікавим прикладом простого дерева родо-видових відношень є відономастичні гіпоніми до слова **операція**, що увіковічують першопрохідців і винахідників проведення оперативного втручання на тому чи іншому органі

людини, чи апробаціях того чи іншого протоколу лікування хворого. УЛІАМТС подає близько 40 прізвищ лікарів: операція Бека, Бергманна, Білльрота, Боарі, Богораха, Брікека, Бурденка, Вебстера-Балді-Дартіга, Вертгайма, Вінкельманна, Вольфа, Во-Лямі, Демеля, Дюкена, Еммета, за Муром, Іванисевмча, Кістнера, Крайла, Лейбчика, Лідського-Мілліна, Лябгардта, МАДленера, Майдля-Міхельсона-Терновського, Маріона, Маріона-Хольцова, Матаса, Мейо, Огнева, Порро, Путі-Чакліна, Сайма, Ситенка, Чакліна, Шевассю-Грегуара, Шіродкара, Шредера, Штрассманна, Штурмдорфа тощо (там само: 191–193).

Як бачимо, у переліку є і закордонні, і вітчизняні прізвища. Вони постають джерелами номіацій у різних профілях медицини – онкології, гінекології, травматології, кардіології, неврології, урології тощо. Напр., **операція Бріккера** – видалення сечового міхура й заміна його частиною клубової кишки (там само: 191–193); **о. Крайла** – радикальне видалення злоякісної пухлини щелепно-лицевої ділянки або верхніх дихальних шляхів (там само: 191–193). Окрім онімів, термін **операція** поєднується ще з лексемами *невідкладна, планова, пластична, плідоруйнівна, радикальна* та ін. Ці лексеми підпорядковані одному, першому рівню гіпонімії з указівкою на терміновість проведення, його мету. З онімними термінами йдуть паралельно. Тому це просте ієрархічне підпорядкування.

На думку Д. Шапран, із парадигматичного погляду такі відношення характеризуються двома видами опозицій:

- 1) протиставлення гіперонімічного й кожного гіпонімічного значення за відсутністю/нааявністю розрізнявального компонента – привативні опозиції;
- 2) протиставлення одне одному всіх співгіпонімів за змістом розрізнявального компонента значень – еквіполентні опозиції (Шапран, 2008).

Прикладом розгорнутого ієрархічного дерева може бути термін **серце**: *астеніка, бичаче, висяче, волосисте, ворсинчасте, гіперстеніка, гіпотироїдне, глазуроване, детреноване, кіфосколіотичне, легеневе, легеневе гостре, легеневе декомпенсоване, легеневе підгостре, легеневе хронічне, лежаче, мікседерматозне, ожиріле, панцирне, спортивне, тигрове, тиротоксичне, трикамерне, штучне* (там само: 413–414).

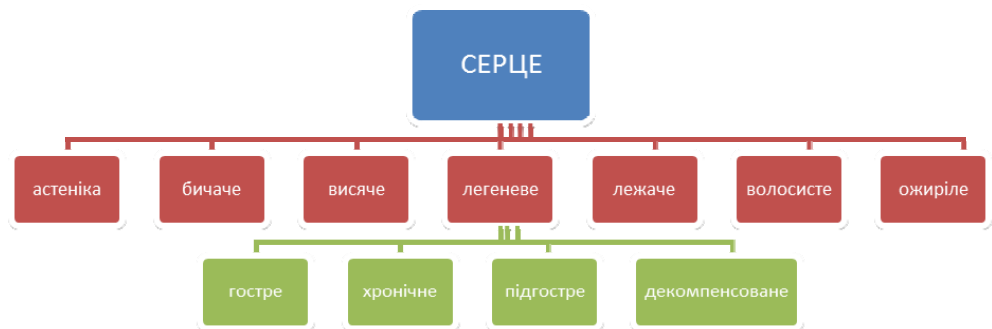

Рисунок 2. Гіперо-гіпонімічні відношення. Розгорнуте ієрархічне дерево

Видові терміни містять і іншомовні, і власне українські терміни. Варто також зауважити, що на позначення частин тіла переважно вживають лише українські лексеми.

Аналогічну структуру має термін **шум**. Він може бути *анемічний, артеріальний, вигнання, вушний, голосистолічний, дихальний, діастолічний, матковий, машинний, мезодіастолічний, мезосистолічний, млинового колеса, музичний, пансистолічний, плевроперикардіальний, плеску, пресистолічний, пуповини, серцевий, систолічний, Стілла, судинний, тертя осердя, тертя плеври, у вухах* тощо. Своєю чергою, гіпонім **серцевий шум** стає гіперонімом для термінів: *шум серцевий органічний, шум серцевий функціональний*. Якщо перший гіпонім *шум серцевий органічний* зумовлений структурними змінами клапанів, то *шум серцевий функціональний* із ними не пов'язаний (там само: 707).

Гіпоніми можуть мати не лише двослівну, а й багатослівну структуру. Зокрема, термін **шлуночок** має гіпоніми: *бічний великого мозку, головного мозку, гортані, лівий, правий, третій головного мозку, четвертий головного мозку*, де гіпоніми конкретизують місце розташування шлуночка й описують його ознаки.

Однак не всі соматизми мають гіпоніми. Термін **печінка** – орган травної системи, розміщений під діафрагмою в правому підбер'ї, надчерев'ї і частково лівому підбер'ї; найбільша залоза тіла; виділяє жовч; бере участь в обміні речовин (там само: 261–262) – не має жодного. Аналогічно й соматизм **шлунок** – розширена частина травного каналу між стравоходом і 12-палою кишкою (УЛІАМТС 1: 700) – також не має гіпонімів.

На відміну від синонімії, яка допускає взаємну заміну, для гіпонімії притаманна одностороння заміна гіпоніма на гіперонім, але не навпаки. Цю думку висловив М. Кочерган (Кочерган, 2006), і вона повністю підтверджується в аналізованому матеріалі.

Отже, гіперо-гіпонімічні відношення є поширені в медичній соматичній лексиці. Гіпонімії притаманна одностороння заміна гіпоніма на гіперонім, а не навпаки. Цей вид відношень сприяє системній організації цієї лексики, її структуризації, логічному підпорядкуванню.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

УЛІАМТС – Петрух, Л. & Павловський, М. (Ред.). (1995). *Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник* (Т. 1–2). Львів: Видавн. спілка «Словник» Львів. мед. ун-ту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кочерган, М.П. (2006). *Загальне мовознавство*. Київ: Академія.
2. Польщикова, О.М. (2010). Гіперо-гіпонімічні відношення в українській телекомунікаційній термінології. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*, 6, 209–213.
3. Романова, О.О. (2007). Гіперо-гіпонімія в українській швацькій термінології. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*, 50, 32–35.
4. Шапран, Д.П. (2008). *Гіперо-гіпонімічні відношення в українській маркетинговій терміносистемі*. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=7925>
5. Яценко, Н.О. (2009). *Формування назв військового одягу в українській мові*. Київ: Інститут української мови: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Halyna Hermanovych

HYPONYMY AND HYPERNYMY IN THE MEDICAL TERMINOLOGY SYSTEM WITH SOMATIC COMPONENTS

The article studies hyper-hyponymic relations in the medical somatic lexicon. Terms, as specially created nominative units, are intended not only to express the essence of the concept but also to convey relations between them – genus-species, part-whole, spatial or temporal contiguity, etc. Hence, the presence of a hyponymic paradigm as one of the most important categories that shape terminological structures.

No terminology system can do without relationships between genus and species, so their study as a lexical-semantic category is associated with its use for describing various groups of vocabulary, semantic fields. Studying the principles and regularities of the inclusion of lexemes in certain classes contributes to organizing vocabulary, describing its thematic connections, which reflects systemic relationships between the realities of the world.

All the types of relationships between the components of hyper-hyponymic groups are subordinated exclusively to a hierarchical structure. Correct (hypernym has two hyponyms) and incorrect (hypernym has more than two hyponyms) hyponymic series are presented. However, the material of the medical terminology system with somatic components is extremely rich in such subordination. Most hypernyms have 10 or even 40 hyponyms.

Intersecting relationships, in which a term is a hyponym of one field and a hypernym of another, confirm the systemic nature of genus-species relationships within a certain semantic cluster of terminological units.

Depending on a number of features by which a generic term is specified, hyper-hyponymic groups and structures are distinguished in the form of: a simple hierarchical tree; an expanded hierarchical tree; a combination of simple and extended hierarchical trees.

Hyponyms can have not only a two-word, but also a multi-word structure.

Hyponymy is characterized by a one-sided substitution of a hyponym with a hypernym, but not vice versa. This type of relationship contributes to the systemic organization of this vocabulary, its structuring, and logical subordination.

Keywords: hypernymy, hyponymy, semantic relations, genus-species relations, hypernym, hyponym, medical terms-composites of somatic direction.

LEGEND

УЛІАМТС – Petrukh, L. & Pavlovskiy, M. (Ed.). (1995). *Ukrainsko-latynsko-anhliiskiyi medychnyi tлумachnyi slovnyk [Ukrainian-Latin-English medical explanatory dictionary]* (Vol. 1–2). Lviv: Vydavn. spilka «Slovnyk» Lviv. med. un-tu.

REFERENCES

1. Kocherhan, M.P. (2006). *Zahalne movoznavstvo [General linguistics]*. Kyiv: Akademiia (in Ukr.).
2. Polshchukova, O.M. (2010). Hiperо-hiponimichni vidnoshennia v ukrainskii telekomunikatsiinii terminolohii [Hyper-hyponymic relations in Ukrainian telecommunications terminology]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova [Scientific Journal of M.P. Drahomanov National Pedagogical University]*, 6, 209–213 (in Ukr.).
3. Romanova, O.O. (2007). Hiperо-hiponimiia v ukrainskii shvatskii terminolohii [Hiperо-hyponymy in Ukrainian-Swedish terminology]. *Visnyk Kharkivskoho*

- natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina [Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University]*, 50, 32–35 (in Ukr.).
4. Shapran, D.P. *Hipero-hiponimichni vidnoshennia v ukrainskii marketynhovii terminosystemi [Hyper-hyponymic relationships in Ukrainian market terminology system]*. Retrieved from <http://litmisto.org.ua/?p=7925> (in Ukr.).
 5. Yatsenko, N.O. (2009). *Formuvannia nazv viiskovoho odiahu v ukrainskii movi [Formation of names of military clothes in Ukrainian language.]*. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy; Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

УДК 811.161.2'373.612.2'726.6:004:57
<http://orcid.org/0000-0003-2314-9601>

М.І. КУХАРЧИШИН
м. Львів, Україна

КОМП'ЮТЕРНА МЕТАФОРА В УКРАЇНСЬКІЙ БІОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Стаття присвячена дослідженню метафоризації комп'ютерної лексики в біологічній терміносистемі в процесі транстермінізації. З'ясовано, що метафоризація забезпечує появу нових термінів та сприяє розвитку креативних механізмів взаємодії різних галузей знань. Розглянуто перетворення, які виникають у семантичній структурі терміна внаслідок міграції до іншої терміносистеми. Встановлено, що підставою аналізованого явища є посилення інтегративних процесів у сучасній науці.

К л ю ч о в і с л о в а: метафора, біологічна термінологія, комп'ютерна термінологія, транстермінізація.

Тенденції розвитку сучасної науки окреслюють перед мовознавцями низку актуальних завдань і нових векторів досліджень. Зокрема провідною тенденцією розвитку науки другої половини ХХ – початку ХХІ століття є інтеграція наукових галузей, що зумовлює стирання чітких кордонів між ними й неминуче взаємопроникнення галузевої термінології.

Тяжіння науки до єдності свого часу передбачав І.Я. Франко: «Наука, як і природа, є завжди одна – нероздільна і нерозривна. Все в ній взаємозв'язане, взаємодіюче, взаємозалежне; вона – ланцюг, в якому всі ланки тісно склепані між собою. Коли ж говоримо про поділ наук, то тим аж ніяк не хочемо сказати, що наука справді розпадалася на окремі частини, які не мають між собою нічого спільного. Навпаки, від порухів найменшої пилінки, найдрібнішої піщинки до найскладніших і найважчих досліджень людської думки – все становить в ній єдину цілість, одне тіло» (Франко, 1976: 33).

Синтез наукових галузей полягає не тільки в їх гармонійному співіснуванні чи обміні науковими методами і поняттями, а й в активній взаємодії на терміновому рівні. Відтак навіть найменші семантичні зрушення в окремій ділянці

© М.І. КУХАРЧИШИН, 2023